

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ПРАВА УКРАЇНИ

DOCTRINAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF LAND LAW AS A BRANCH OF THE UKRAINE'S LAW

Мак Л.Б.,

*аспірант кафедри трудового, аграрного та екологічного права
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Стаття присвячена аналізу основних доктринальних підходів до трактування земельного права як самостійної галузі права України. Обґрунтовано, що земельне право є підсистемою правових норм, а не системою правових норм. Виокремлено основні ознаки земельного права і сформульовано уніфіковане визначення земельного права як галузі права України.

Ключові слова: система права, галузь права, земельне право, предмет земельного права, метод земельного права, принципи земельного права.

Статья посвящена анализу основных доктринальных подходов к трактовке земельного права как самостоятельной отрасли права Украины. Обосновано, что земельное право является подсистемой правовых норм, а не системой правовых норм. Выделены основные признаки земельного права и сформулировано унифицированное определение земельного права как отрасли права Украины.

Ключевые слова: система права, отрасль права, земельное право, предмет земельного права, метод земельного права, принципы земельного права.

The article is dedicated to the major doctrinal approaches to the treatment of land law as an independent branch of the Ukraine's law. It is proved that land law is a subsystem of legal rules, rather than a system of legal rules. The author of the article has determined the basic features of land law and has formulated an unified definition of land law as a branch of the Ukraine's law.

Key words: system of law, branch of law, land law, subject-matter of land law, method of land law, principles of land law.

Постановка проблеми. Розвиток правового регулювання земельних відносин та перехід України на засади ринкової економіки потребує якісно нового визначення земельного права як самостійної галузі права України. Для того, щоб сформулювати уніфіковану дефініцію земельного права як галузі права України, необхідно проаналізувати різноманітні доктринальні підходи до трактування земельного права та виділити основні ознаки галузі земельного права України.

Ступінь дослідження проблеми. Теоретичним підґрунтям для визнання та дефінування земельного права як галузі права є визначення галузі права, запропоновані теоретиками права Л.А. Луць, М.С. Кельманом, О.Г. Мурашиним, О.В. Зайчуком, Н.М. Онищенком та О.Ф. Скакун. Більш деталізовано поняття земельного права як галузі права визначається представниками земельно-правової доктрини України, зокрема: О.О. Погрібним, І.І. Каракашем, А.М. Мірошниченком, М.В. Шульгою, В.І. Семчиком, П.Ф. Кулиничем, В.І. Андрейцевем та В.В. Носіком. У російській юридичній літературі авторська дефініція земельного права як галузі права була запропонована Б.В. Єрофеевим, С.А. Боголюбовим, В.В. Петровим, Е.С. Болтановим, О.І. Крассовим, Ю.Г. Жарковим, М.І. Красновим, М.О. Сиродоевим та іншими.

Наукові підходи до трактування земельного права як галузі права є досить різноманітними, однак єдиного комплексного визначення земельного права як самостійної галузі права України поки що не

сформульовано. У земельно-правовій доктрині немає однаковості стосовно цього основоположного поняття.

Метою статті є формулювання власного визначення земельного права як галузі права із врахуванням усіх характерних для земельного права ознак та особливостей.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб детермінувати земельне право як самостійну галузь права, потрібно встановити наявність усієї сукупності критеріїв, які дають підстави стверджувати про самостійність, незалежність та цілісність цієї галузі права. Основним критерієм виділення земельного права у окрему галузь права є предмет правового регулювання – земельні відносини. При цьому предметом правового регулювання будь-якої галузі права є сукупність однорідних суспільних відносин, наділених спеціальними ознаками. Однак не можна сказати, що земельне право складається лише з однорідних суспільних відносин, оскільки воно складається як із суто земельних відносин, які є основними та становлять більшість у земельному праві, так із земельно-цивільних, земельно-екологічних та земельно-адміністративних відносин.

Розмежування земельного права від інших галузей права здійснюється також за додатковими та факультативними критеріями. Додатковим критерієм є метод правового регулювання у земельному праві, суть якого полягає у поєднанні трьох видів методів: диспозитивного, імперативного та спеціальних

земельно-правових методів, а саме: визначення цільового призначення земельної ділянки, зонування земель, нормування, погодження, утримання від певних дій, відведення земельної ділянки в натурі, експертної та нормативної грошової оцінки земельних ділянок [1, с. 153]. Серед факультативних критеріїв варто відзначити принципи земельного права, об'єкт земельних правовідносин (земля), суб'єкт земельних правовідносин, спеціальний понятійний апарат земельного права, наявність спеціального земельного законодавства, соціальне призначення земельного права.

У юридичній літературі України та Російської Федерації вже давно панує безліч дискусій щодо визначення земельного права як галузі права. При визначенні земельного права як галузі права у першу чергу слід відштовхуватися від загально-теоретичних положень, які визначають поняття «система права» та «галузь права». Переважна більшість науковців-правознавців визначають земельне право як систему правових норм. На мою думку, таке трактування земельного права є неприпустимим, оскільки таким чином система права, фактично, отожднюється із галуззю права. Насправді галузь права є лише складовою частиною усієї системи права України. Тому доцільніше визначити земельне право як підсистему права (правових норм) або ж як сукупність правових норм. Визначення земельного права у такий спосіб допоможе відобразити усі сталі та невід'ємні зв'язки, у яких перебувають структурні елементи галузі земельного права.

Земельно-правові норми об'єднуються у певну систему, структурні елементи якої та її внутрішні зв'язки є об'єктом дослідження науковців у сфері земельного права. Загалом, слово «система» походить від грецького «ціле, складене з частин, з'єднання» та означає «... безліч елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, утворюють певну цілісність, єдність» [2, с. 32]. Система права також розглядається як структуризована організація правових норм, об'єднаних на основі предмета, методу та принципів правового регулювання в інститути та галузі права для ефективного упорядкування суспільних відносин [3, с. 6]. Система права характеризується сталим взаємозв'язком усіх її елементів. Тому проста група юридичних норм, які ніяким чином не взаємопов'язані і які можуть окремо одне від одного існувати, не може сформувати систему права як єдине цілісне правове явище.

Земельне право як галузь права є складовою частиною системи права. Водночас земельне право, як інші галузі права, складається із власних правових інститутів та норм права, які є взаємопов'язаними та утворюють єдину структурну правову цілісність. Поняття «система права» та «земельне право як галузь права» співвідносять як ціле та частина, де цілим є система права, а частиною є галузь земельного права як один із її структурних елементів.

У загальній теорії держави та права галузь права – це відносно самостійна сукупність норм права, яка регулює якісно однорідну сферу (рід) суспіль-

них відносин і володіє тільки їй властивим режимом правового регулювання (тобто предметом, методом, метою, способами, типом правового регулювання) і є підсистемою системи права [4]. Наведене визначення є теоретичним підґрунтям для встановлення основних ознак будь-якої галузі права та для формування власного підходу до розуміння земельного права як галузі права. Галузь права наділена наступними ознаками: є підсистемою норм права; регулює однорідну сукупність суспільних відносин та має властивий їй режим правового регулювання.

У правовій доктрині досить часто зустрічаються різноманітні трактування поняття «земельне право як галузь права». Вважаю за доцільне виокремити три підходи до визначення земельного права: перший представлений науковцями-теоретиками; другий – представниками української земельно-правової доктрини; третій – російськими науковцями у галузі земельного права.

Відомий теоретик права Л.А. Луць під земельним правом розуміє підсистему норм права, яка регулює правовий режим земель, порядок їх використання та охорони, землеустрою та земельного кадастру із диспозитивним та імперативним методами правового регулювання [5, с. 155]. Однак дане визначення є неповним, оскільки ним охоплено лише частину земельних відносин, залишаючи поза межами предмету земельного права відносини власності на землю, управління земельним фондом, моніторингу земель, планування використання земель, а також реєстрації речових прав на землю та низку інших відносин.

Інші теоретики, М.С. Кельман та О.Г. Мурашин, зазначають, що земельне право врегульовує відносини, які складаються в процесі використання землі [6, с. 362]. Запропоноване визначення є досить узагальненим та не відображає усієї сукупності суспільних відносин, які є предметом земельного права.

Більшість визначень земельного права як самостійної галузі права, які запропоновані науковцями-теоретиками, є узагальненими. Наприклад, О.В. Зайчук та Н.М. Онищенко розглядають земельне право як сукупність норм, що регулюють питання, пов'язані з встановленням власності на землю, умови і порядок землекористування, правовий режим земель тощо [7, с. 196]. Така узагальненість зумовлена тим, що вони не є спеціалістами із земельного права і лише науковці у сфері земельного права можуть запропонувати більш точне та конкретне визначення земельного права.

У земельно-правовій доктрині кількість підходів до розуміння земельного права як галузі права вражає. Почнемо із аналізу позицій українських науковців. Переважна більшість досліджень та визначень земельного права як галузі права знайшла своє об'єктивне втілення та закріплення у навчальних посібниках та підручниках із земельного права.

О.О. Погрібний та І.І. Каракаш у їх спільній праці дають наступне визначення земельного права як галузі права: це система правових норм, що регулюють земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, їх охорони від негативно-

го впливу, захисту прав громадян та юридичних осіб на землю і додержання встановленого правопорядку в галузі земельних відносин [8, с. 7].

Із вищенаведеного визначення можна виокремити наступні ознаки земельного права як галузі права: по-перше, галузь земельного права є системою правових норм; по-друге, предметом цієї галузі права є земельні відносини; по-третє, метою земельного права як галузі права, як закріплено у ст. 4 Земельного кодексу України, є забезпечення прав на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель та забезпечення належного земельного правопорядку в державі [9]. Автори наведеного визначення розглядають дотримання належного земельного правопорядку основним призначенням земельного права.

А.М. Мірошниченко розглядає земельне право як систему правових норм, що регулюють відносини, пов'язані із використанням, охороною та відтворенням землі як частини земної поверхні із простором над та під нею, необхідним для її цільового використання (у тому числі будівництва), включаючи розташований у межах цього простору ґрунтовий покрив [10, с. 22-23]. Таке визначення по суті відображає основний об'єкт земельних відносин – земельну ділянку і право власності на неї (ст. 79 ЗК України). Зведення поняття земельного права до системи правових норм, які регулюють суспільні відносини об'єктом яких виступає земельна ділянка суперечить статті 2 Земельного кодексу України, яка передбачає, що об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі земельні частки (паї) [9]. Таким чином, при виведенні дефініції земельного права потрібно пам'ятати, що, окрім земельної ділянки, до об'єктів земельних відносин також належать усі землі у межах території України, права на ці землі та права на земельні частки (паї).

М.В. Шульга розуміє під земельним правом систематизовану сукупність прийнятих або санкціонованих державою правових норм, призначених для регулювання суспільних земельних відносин з метою забезпечення раціонального використання, відтворення та ефективної охорони земельних ресурсів, захисту прав та інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави на землю, дотримання встановленого правопорядку в земельних відносинах і на цих засадах – формування та утвердження сталого земельного ладу в країні [11]. У порівнянні із іншими трактуваннями земельного права як галузі права дане визначення є більш адаптованим до сучасних умов суспільного життя, оскільки у ньому звертається особлива увага на формування земельного правопорядку в країні, який повинен включати і формування належного державного земельного кадастру України, і забезпечення ефективного функціонування державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обмежень, і створення найбільш сприятливого для суспільства землеустрою та забезпечення формування та розвитку ринку землі.

З точки зору В.В. Носіка, земельне право є системою пов'язаних і узгоджених у Конституції України, законах та інших нормативних джерелах матеріальних і процесуальних норм, їх імперативів та положень, у яких формально виражена суверенна воля Українського народу щодо використання та охорони землі як об'єкта права власності та основного національного багатства в межах території України, а також нормативно закріплена міра свободи, рівності, справедливості, що має бути юридично забезпечена у суспільних земельних відносинах, які виникають, змінюються і припиняються у сфері використання землі шляхом набуття і реалізації суб'єктивних прав та виконання своїх обов'язків у земельних відносинах, юридично визначається роль та місце органів та місцевого самоврядування у регулюванні земельних відносин, встановлюють можливі і допустимі методи правового впливу на учасників земельних відносин, передбачають форми, способи та механізм реалізації конституційних гарантій здійснення і захисту земельних прав усіх суб'єктів земельних відносин, забезпечується реальне й ефективне використання, охорона землі, а також законність та правовий порядок у сфері використання землі в межах території України [12, с. 102].

Як вбачається із запропонованого визначення, норми права, які по суті формують земельне право як галузь права, закріплені не лише Земельним кодексом України, але й Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами. Вищенаведене також підтверджується статтею 3 Земельного кодексу України, яка передбачає, що земельні відносини регулюються Конституцією України, цим Кодексом, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами [9].

В.В. Носік, на відміну від інших науковців, підкреслив правову природу норм (матеріально-правові та процесуально-правові), які формують галузь земельного права України. Недоліком наведеного визначення є його громіздкий характер.

Земельне право також визначається як сукупність земельно-правових норм, спрямованих на регулювання земельних відносин в Україні, які стосуються права власності на землю, використання земельних ділянок за цільовим призначенням, зокрема для виробництва сільськогосподарської продукції з додержанням екологічних правил, встановлення правового режиму земельних ділянок з урахуванням категорії земель, до якої вони належать, створення умов для раціонального використання та охорони земель, збереження її природних властивостей, захисту земельних прав громадян, юридичних осіб, держави та Українського народу [13, с. 22]. У цьому визначенні відображені основні принципи земельного законодавства, закріплені як у статті 5 Земельного кодексу України, так і в інших законодавчих актах, наприклад, Конституції України, а саме: принцип перебування землі у цивільно-правовому обігу, принцип пріоритетності земель сільськогосподарського призначення, принцип цільового використання земель, принцип раціонального землекористування та прин-

цип захисту земельних прав та законних інтересів суб'єктів земельних відносин [14, с. 408-412]. Принципи земельного права є тими основними засадами та вихідними положеннями, які визначають особливості виникнення, розвитку та функціонування галузі земельного права [15, с. 8]. Таким чином, не потрібно нівелювати роль принципів земельного права при визначенні та дослідженні земельного права як галузі права України.

В.І. Андрейцев зазначає, що нормативно-регулятивне визначення права у цілому та земельного права зокрема звужує його зміст та функціональні можливості. Окрім того, він вважає доцільним «розкривати багатогранні функціональні можливості права та його галузей, щоб показати «різнобарвні» можливості цього соціального явища» [16, с. 15-20]. Отже, нормативне закріплення визначення галузі земельного права може призвести до звуження його змісту та обмеження його лише тими конкретними ознаками, які, на думку законодавця, є характерними для земельного права як галузі права України.

Серед російських науковців також немає єдності щодо визначення поняття «земельне право». Так, Е.С. Болтанов трактує земельне право як систему правових норм, які регулюють суспільні відносини по управлінню, використанню і охороні земель з ціллю забезпечення раціонального використання земельних ресурсів, охорони життя і здоров'я людини із врахуванням інтересів суспільства та законних інтересів фізичних та юридичних осіб [17, с. 17]. Фактично Е.С. Болтанов вважає, що формування земельного права як окремої галузі права повинно здійснюватися із врахуванням людських інтересів. Зважаючи на наведені у цьому визначенні цілі земельного права, слід зазначити, що такі його ознаки як забезпечення охорони життя та здоров'я людей більше відповідають визначенню екологічного права, оскільки для земельного права наведені ознаки є додатковими до таких основних його цілей, як забезпечення прав на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

У російській доктрині також обґрунтовується, що земельне право є самостійною галуззю права, яка спрямована на регулювання земельних відносин у Російській Федерації, її суб'єктах, муніципальних утвореннях, і яка має своїм завданням закріплення, удосконалення та створення ефективного земельного устрою у Росії, який ґрунтується на приватній, державній, муніципальній та інших формах власності на землю, який забезпечує раціональне використання та охорону земель, належні умови рівного розвитку різних форм господарства, відтворення родючості ґрунтів, збереження та покращення навколишнього середовища та захисту земельних прав громадян та інших землекористувачів [18, с. 42]. Таке трактування земельного права, запропоноване Б.В. Ерофеевим, повністю відображає земельний правопорядок Російської Федерації та його особливості, що обумовлено її федеративним державним устроєм. Окрім того, у даному визначенні втілено

такі принципи земельного права Російської Федерації: принцип раціонального використання та охорони земель, принцип рівноправності усіх форм власності на землю та принцип захисту прав та законних інтересів громадян та інших землекористувачів.

Відомий російський правознавець С.А. Боголюбов зазначає, що земельне право як галузь права регулює однорідний вид суспільних відносин, тобто земельні відносини [19, с. 14]. Автор наведеного визначення не деталізує його зміст і фактично зводить земельне право лише до сукупності однорідних суспільних відносин. Окремо вчений виділяє предмет земельного права, до якого включає відносини щодо розподілу, використання і охорони земель, які регулюються нормами земельного права. Вважаю, що таке трактування земельного права є необґрунтованим, оскільки земельне право, окрім земельних відносин, які є його предметом правового регулювання, також характеризується спеціальними методами правового регулювання, функціями земельного права, принципами земельного права, об'єктами та суб'єктами правового регулювання. Водночас науковець поряд із визначенням земельного права як галузі права також зачіпає земельне законодавство, зазначаючи, що земельне законодавство може виходити за межі відносин, які є предметом галузі земельного права, та регулювати суміжні сфери суспільних відносин.

Усі вищенаведені наукові підходи до визначення земельного права як галузі права України можна об'єднати у три групи: 1) особлива увага звертається на предмет регулювання земельного права, зокрема, сукупність однорідних земельних відносин [5; 6; 7; 10; 12; 19]; 2) доповнено предмет правового регулювання як основну ознаку земельного права принципами земельного права [13; 18]; 3) акцентується увага на істотній ролі завдань земельного права при визначенні земельного права як галузі права [11; 17].

Проаналізувавши різноманітні наукові позиції до визначення земельного права, можна виділити його основні ознаки, які характеризують його як галузь права:

- Земельне право – це підсистема матеріальних та процесуальних земельно-правових норм, які тісно пов'язані між собою та мають взаємодоповнюючий характер. Усі норми галузі земельного права є тісно взаємопов'язані та діють лише у сукупності та єдності, а не відокремлено.

- Норми земельного права регулюють земельні відносини, які виникають між фізичними особами, юридичними особами, територіальними громадами та державою, від імені якої діють органи державної влади щодо земель в межах території України, земельних ділянок та прав на них і прав на земельні частки (паї).

- Методами земельного права є загально-правові (імперативний та диспозитивний) та спеціально-правові (визначення цільового призначення земельної ділянки, зонування, нормування, погодження, утримання від певних дій, відведення земельної ділянки в натурі, експертна та нормативна грошова оцінка земельних ділянок) [1, с. 153].

• Для земельного права характерні галузеві принципи, а саме: принцип різноманітності форм власності на землю та рівноправності їх суб'єктів; принцип цивільного обігу земельних ділянок; принцип платності використання землі; принцип державного управління землями; принцип захисту прав та законних інтересів суб'єктів земельних відносин; принцип пріоритетності земель сільськогосподарського призначення; принцип цільового та раціонального використання земель; принцип стабільності використання земель.

• Земельному праву як самостійній галузі права відповідає система земельного законодавства, яка складається із Земельного кодексу України, Конституції України та інших спеціальних нормативно-правових актів, прийнятих на виконання положень Земельного кодексу України, зокрема: Закону України «Про оренду землі» у редакції від 02.10.2003 р.; Закону України «Про землеустрій» від 22.05.2003 р.; Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 05.06.2003 р.; Закону України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р.; Закону України «Про державний контроль за використан-

ням та охороною земель» від 19.06.2003 р.; Закону України «Про оцінку земель» від 11.12.2003 р.; Закону України «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 р. та інші.

• Земельне право як окрема галузь права спрямоване на реалізацію відповідних завдань, закріплених статтею 4 Земельного кодексу України, зокрема: забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель [9].

Висновки. На основі аналізу різноманітних визначень земельного права, запропонованих авторитетними представниками земельно-правової доктрини, та шляхом поєднання основних ознак земельного права як галузі права України можна сформулювати узагальнене визначення земельного права. Земельне право – це підсистема норм права, які регулюють однорідну сукупність суспільних земельних відносин з метою забезпечення прав на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання, охорони земель та управління земельним фондом шляхом застосування загальних (диспозитивного та імперативного) та спеціальних земельно-правових методів правового регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: монографія / В.В. Носік - Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
2. Азми Д.М. Историко-теоретический и методологический анализ структуры права : автореф. дис. канд. юрид. наук / Д.М. Азми. – М., 2011. – 49 с.
3. Волкогон Т.А. Система права в условиях обновляющегося общества: автореф. дис. канд. юрид. наук / Т.А. Волкогон – К., 2006. – 23 с.
4. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скаун – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
5. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою) / Л.А. Луць – К. : Атіка, 2012. – 412 с.
6. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави та права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
7. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / кол. авторів; [за заг ред. О.В. Зайчук, Н.М. Онищенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2008 – 688 с.
8. Земельне право України: підручник / за ред. О.О. Погрібного та І.І. Каракаша. – Вид. 2, перероб. і доп. – К. : Істина, 2009. – 600 с.
9. Земельний кодекс України : Закон від 25.10.2001р. №2768-III // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
10. Мірошніченко А.М. Земельне право України: навчальний посібник / А.М. Мірошніченко – К. : Алерта, ЦУЛ, 2011. – 678 с.
11. Земельне право України: підручник / М.В. Шульга (кер. авт. кол.), Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін.: за ред. М.В. Шульги. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
12. Лекція професора В. Носіка: Вступ до курсу «Земельне право України» / В.В. Носік // Право України. – 2012. – № 7. – С. 88–103.
13. Земельне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – 600 с.
14. Федорович В.І. Принципи земельного права України / В.І. Федорович // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 408–412.
15. Книш В.В. Принципи земельного права України: автореф. дис. канд. юрид. наук / В.В. Книш – К., 2006. – 20 с.
16. Андрейцев В.І. Проблеми реформування юридичної освіти в Україні / В.І. Андрейцев // Право України. –1998. – № 12. – С. 15–20.
17. Болтанова Е.С. Земельное право: підручник / Е.С. Болтанова – М. : РИОР, 2009. – 553 с.
18. Ерофеев Б.В. Земельное право России: підручник / Б.В. Ерофеев: за ред. Н.И. Краснова. – М. : Юрайт-Издат, 2004. – 656 с.
19. Боголюбов С.А. Земельное право: підручник для вузів / С.А. Боголюбов. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФА • М, 1998. – 400 с.